

A szellem arisztokratája – demokratikus beütéssel¹

Cs. Szabó László: *Franklin Delano Roosevelt; Levelek a száműzetésből*

„Az önkéntes száműzetés lelki gyakorlata elkezdődött” – tulajdonképpen ezzel a mondattal kezdődik Cs. Szabó László írói pályája.² Ez az életmű megelőlegezett önértelmezése: önkéntes száműzetés. De hát miért lép erre a szokatlan útra? Rögtön megadja a választ is a szerző: „Az élet ellenállás, s az ellenállást legjobban a megválasztott száműzetésben gyakorolhatja.”³ Mi ez a szecesszió? Allűr? Kétségbeesett kényszer? Tudatos választás? Talán mindegyik egyszerre, de leginkább mégis az utóbbi! „Az önkéntes száműzetett izzó és bölcs ember egyszerre: igazságszomját türelemmel edzi. Egy dísztelen eszménynek él, könnyelmű haragját számító szenvedéllyé neveli. [...] Eszmék között, egy eszményért él a bujdosásban.”⁴ A racionális döntés mellett szól az is, hogy ikont választ magának a múltból: a „tanult bujdosó” eszményített alakját. Ő az önkéntes száműzött mintaképe és szellemi elődje. Magány az osztályrésze, visszhangtalanság, meg nem értés, ám jutalma a függetlenség, a szabadság és az elvégzett munka elégtétele. Különös ismertetőjegye, hogy „egy türelmes, kozmopolita Európát nevel föl az írásain”.⁵

Aki az ellenállást választja, azt áthatja a korával szembeni idegenség érzése. Eszményeiben egy másik valóságot keres vagy óhajt vissza. Mi hiányzik hát a művelt és szépreményű fiatalembernek? Valójában egy elveszni látszó erkölcsi és műveltségbeli eszmény, a kikezdett egyértelmű igazság, a békés harmónia, a szellemi önbeteljesítés esélye, egy régi-idealizált Európa, egy nem talált univerzális mítosz.

A múlt század harmincas éveinek Magyarország a kulturális válságérettől hangos az értelmiség köreiben. Nem csupán a nemzeti tragédia, a trianoni csapás a kiváltója – bár önmagában ez is felér egy kataklizmával –, egy általánosabb

PAPP ENDRE (1967) kritikus, a *Hitel* főszerkesztője.

1 A tanulmány az MMA Kiadó Cs. Szabó László-életműkiadásában megjelenő új kötet utószava.

2 Cs. Szabó László: *Levelek a száműzetésből*. Budapest, 1937, Franklin-Társulat, 7.

3 *Levelek...*, 8.

4 *Levelek...*, 8.

5 *Levelek...*, 11.

krízis hideg szele is megdideregteti a fázós intellektueket. Az európai művelődésben és történelemben fatális szakadás figyelhető meg. Eltűnt a régi biztonságérzet, veszélyes gyorsasággal értékelődnek át hitek és meggyőződések. Egy világháború pusztítása után igyekszik összeszedni magát a racionális gondolkodás, hogy új ideálokat és célokat teremtsen, s elkerülje a legrosszabbat: egy újabb háborút.

Az egységes és harmonikus életet biztosító Európa a 18. századi felvilágosodás egyik ideája. Felvilágosodott uralkodó, alkotmányos monarchia, modern államigazgatás, jogrend, biztonság, polgári jogok és erények, gyarapodó tudás, klasszikus ízlés, méltányosság és humanizmus, a hit, hogy az igazság minden hatalommal szemben diadalra jut a szellem világában – íme a szép elvek. De már a romantikus költő, Novalis az elsők között volt, aki a – valójában inkább virtuálisan létezett – „szép és fényes” idők, a szellemi egység tovatűnésén bánkódott. A hanyatlástudat valószínűleg azonos időben születik az eszmények megteremtésének szándékával, s idővel terjedni kezd. Nietzsche filozófiája a legekleatásabb példa a racionális és humánus eszmények kikezdehetőségének, a szellem fejlődését és haladását remélő elv lerombolhatóságának. Az altruizmus és a műveltség eszmény az életharc jegyében elutasítható, a gondolkodás kritikája azzal érvelhet, hogy a racionalizáltság káros, mert megmérgezi az élet egészséges ösztöneit és örömeit. Walter Pater esztétikája, illetve Gautier és a Parnasse-mozgalom felfogása, hogy a társadalmi problémák alárendelődnek a szépségkultusznak, a *Mademoiselle de Maupin* előszavának tétele – „csak az lehet valóban szép, ami semmire sem jó, rút minden, ami hasznos” – vesztesre áll John Ruskinnak és Matthew Arnoldnak a morális és hasznos művészetéről alkotott véleményével szemben. Egyre kevesebb a követője az Oscar Wilde-i dekadenciának, annak az önállításnak, hogy egy művésznak nem lehetnek etikai szimpátiái, s hogy a művészet nem az életet tükrözi, hanem annak befogadját. A háború bölcséleti lezárásaként Spengler megjelenteti *A Nyugat alkonyát*. A korábbi minta, az ókori-klasszikus kultúra és a modern európai kultúra végletes ellentétéről írt. Átható kultúrpeszimizmusa azt állítja, hogy Európa túl van a 17–18. századi virágkorán, megállíthatatlannak látszó módon hanyatlik, féltett kincse, a művelődése árucikké vált. Magyarul 1938-ban jelent meg Ortega y Gasset könyve, *A tömegek lázadása*, egy új kor politikai, társadalmi és kulturális jellegét világítva meg.

Különösen érzékenyen érinti ez a metamorfózis a magyarokat. Álljon itt néhány kézenfekvő példa!

Babits Mihály híres esszéjében, *Az írástudók árulásában* Julien Benda válság-érzékelésére rezonálva arról ír, hogy az írástudók, a Szellem emberei hűtlenné váltak a Szellemhez, elárulták az Igazság klasszikus fogalmát. Az igazság kritériumának a hasznosságot ismerik el, és alárendelik az emberek közötti harcnak. Szakadás van, állapítja meg, az elmúlt korok és korának szellemisége között. A magasabb értékek képviselője immár a múlté. Az egyetemes dolgok – Isten, a Tudomány, a metafizika hatalma – alárendelődtek a partikuláris

érdeknek. Képviselői tagadják az objektív erkölcsöt és igazságot; az univerzális eszmények esélytelenek a modern antiintellektuális és pragmatista világnézetekkel szemben. Az ember fölött álló és tőle független erkölcsöt és a l'art pour l'art művészetet lecserélte az Élet és a Cselekvés aktivista kultúrája. Az életharc kulturális lényeggé emelkedett: fajok és nemzetek harcává. Immár ködbe vész a régi, nagy, tiszta, a görögből sarjadt európai kultúra, az egységes és „önzetlen fenség”. Szembekerült egymással – az utóbbi javára – művészet és élet, mert lényege szerint az Alkotás örök, a Cselekedet viszont időszerű. Babits erkölcsi parancsa egyértelmű: „Az Igazság szellemének életben maradásáért az írástudók felelősek.”⁶ Am, hogy ki az alkalmas a „Világítórony” heroikus szerepére, annak eldöntését szubjektívvá teszi: „Vagy hiszel az abszolút igazságban, vagy nem.”⁷

S amit a költő még a meggyőződés függvényé tette, azt már tudományos argumentációval igyekszik objektív tudássá tenni Joó Tibor 1935-ös összefoglaló-áttekintő munkája, a *Bevezetés a szellemtörténetbe*. A bölcsészetben a kor domináns gondolati irányának, új idealizmusának bemutatását végzi el. A történeti megértés új felismerése: a történet a szellem története. Rámutat előzményeire: Herder organikus szemléletére, ami a nemzeti kultúrát és történetet illeti, a népszellem létére, a sorsszerűségre. Hegel dialektikájára, a nép szellemének eleve meghatározottságát bizonygató tételére: „A tapasztalati történeti valóság szükségszerű, egyedül lehetséges külső oldala a benső szellemi valóságnak.”⁸ Az általános, közös emberiről vallott véleményére, hogy ugyanaz a szellem és indulat él a megértőben, mint a múlt szereplőiben és eseményeiben, ezért a történelmi megismerésre törő értelmező feladata a történelemben tevékeny szellem megragadása, s ennek eszköze az intuíció. Humboldt igyekezetére, mely az átélés segítségével a valóság értelmének felélesztésére tör, s kimutatja, az nem véletlenszerű, hanem benső szükségszerűség. A művésszel szemben – aki csak érinti a valóságot – a historikusra számít az elmélyült megértésben. A feladat kardinális, mert minden, ami történik, idő és tér szerint, szétterhelhetetlen ideális összefüggésben áll az önálló léttel bíró eszmei formák – a nyelv, a szépség, az igazság, a jog – által. Joó Tibor Humboldtra hivatkozva állítja: „a kultúra alkotásai addig élnek, míg a hordozó szellemek értéktudata igenli őket”.⁹ A múlt nincs reálisan jelen, csak ideálisan. Az erkölcsi-szellemi világ egyetemessége nem más, mint a szakadatlanul zajló jelen. A szellemtörténet jeles képviselője, Dilthey szerint az akaratból származik a társadalmi-történeti valóság, a kultúra és a történelem egy nagy célösszefüggés, s a valóság csak a szellem világában létezik számunkra. Megragadása nem eszköz, hanem öncél: a szellem jelentkezését közvetlenül szemlélhessük és átélhessük. A történet megértése az

6 Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. ek.oszk.hu/05000/0548/html/gmbabitsarula0002.html. 17.

7 *Az írástudók árulása*, 17.

8 Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Bp., 1935, Franklin-Társulat, 21.

9 *Bevezetés a szellemtörténetbe*, 27–28.

utánélésen, az élményszerű megértésen alapul. Spranger költőien szép megfogalmazásával élve: az emberi élet lényege az időtlen, az abszolútum, az értékek maximuma után való törekvés. Ebből a belátásból származik a harmóniára törekvés elve: a kiművelt személyiség és a totális kultúra eszméje. A szabadság a szellem autonómiája, s a történelem nem végzetszerű. Jövője nem a fátumtól függ, hanem az ethosztól.

Ugyancsak korkifejező Thienemann Tivadar könyve, az *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Többet ad, mint azt a címe sugallja: egy nagyívű esszét az irodalomelméleti gondolkodás modern történetéről a szellemtörténet jegyében. „Egy újfajta, a historismussal ellenkező világnézet van kialakulóban. [...] A múltat nem önmagáért, hanem a jelen kedvéért, a jelen szempontjából akarják látni. Az ember önmagát akarja megismerni mindenek fölött, ezért önmagát, a maga jelenének magyarázatát keresi a történelemben is” – jelzi a változás tényét.¹⁰ Szűkebb, irodalmi megközelítésben a romantikus felfogást – „az igazi romantikus számára a könyvek elvont, szellemi jelenségei mindenképp jelenvalóbbakká lesznek, mint a kézzelfoghatóbb valóság, amelybe minduntalan belebotlik”¹¹ –, hogy az irodalmi műveltség határozza meg az ember és a nemzet szellemi rangját, ütközteti a népies törekvésekkel – azaz az élő szóhoz való visszafordulást a magas és a népi kultúra szakadékának áthidalásához –, illetve az élet mindennapos realitásához leszálló naturalizmusnak a „papiros-irodalommal” szembeni ellenszenvével. Konklúziója: „Az újabb irodalom története az írás mellett és az írás ellen föltámadt erők összezapásából és kiegyenlítődéssé válásából szövődik össze.”¹² A szellemi tartalmú irodalmi érdeklődés helyébe a tudomány, a politika, a technika és a gazdaság gyakorlati célú tájékozódása lép. Párhuzamos folyamatként az író individualizálódik: immár csak magára hallgat, önmagát keresi, önmagáról szól, bármit is írjon – saját halhatatlanságát keresi. A szerző fejlődésének útja a közösségi kötelekektől és feladatoktól, a társadalmi idegenség, a lélek magányossága felé tart.

Németh László szellemi teljesítménye ebben az időszakban legátfogóbban a társadalomkritika, azon belül szorosabban a kultúrakritika körébe tartozik. Alapélménye az európai művelődés általános válsága, illetve a magyar kultúra krízise. Maga a műfajválasztás mutatja a szándékot, hogy az esszé a gondolati kísérletezés és – ahogy hívta – a nyilvános tanulási folyamat hordozója legyen. Felhasználhatónak látszik arra, hogy elképzelései szerint felülemelkedhessen a leszűkítő szaktudományosságon és politikumon, s az „enciklopédizmus” felé tágítsa pásztázó optikáját, kifejezve, hogy gondolati erőfeszítése egy egzisztenciális mélységű szellemiséget idealizál. Miként írja: „az esszé túl van anyagán, mindig valami általános érdekű és érvényű elvet akar győzelemre vinni, amelynek

10 Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, 1931, Danubia Könyvkiadó, 2. kiadás, 22.

11 *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 177.

12 *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 192.

a téma csak csatatere”.¹³ Gondolkodói gondja az egyén alárendelődése a tömegnek, a mennyiségi szemlélet eluralkodása, a nemzeti jelleg elsekélyesedése, a történelem metafizikai célképzetének elvesztése. Korát a termelés „örületében”, az egyéniség kollektív megsemmisítésében látja bűnösnek. Szemében a szekularizálódott, profanizálódott világ kulturálisan kettévált, a magasműveltség és a népkultúra között túl széles a szakadék, elszakadtak a tömegeket az európai mélyműveltséggel összekötő szálak, a kontinuitás megtörése a minőségelv háttérbe szorulásához, a normák relativitásához vezetett. Azonban meglátja a válságban a lehetőséget is! Meggyőződése szerint az önelvű nemzeti kultúrák felváltva kerülnek az egyetemes fejlődés élvonalába. A kulturális fordulópontban véleménye szerint elérkezett a „kis nemzetek” ideje. Feladatuk, hogy új energiákkal lássák el a kimerült Európát, nekik kell az „emberiességet a nagy nemzetekre ráparancsolniuk”.¹⁴ Metaforikus értéképzetei – új nemesség, minőség forradalma, reform, új enciklopedizmus, a Kert(gazdálkodás) mint a század nagy jelképe, a minőségi földművelés eszményképe – az aktív változtatni akarás kifejezései, az „élet forradalmának” aspektusai. E radikális fordulatnak az lenne a feladata, hogy egységes elv alapján szerveződhessen újjá a legátfogóbb (tehát a politikai-társadalmi-gazdasági szférát is felölelő) értelemben vett magyar kultúra.

Prohászka Lajos visszhangos műve, a *Vándor és bujdosó* nem csupán az elhíresült nemzetkarakterológia, hanem a helyzetérzékelése miatt is figyelemreméltó. „az Európa-probléma mögött mindenkor sajátos romantikus történetfilozófia áll, amely főleg a fejlődés organikus-biologisztikus magyarázatával, újabban a kultúrlélek kissé misztikus elvének alkalmazásával a válságot, amelyben Európa áll, tudatossá igyekszik tenni”.¹⁵ A szerző úgy tekint az elmúlt századra, mint a szabadság és műveltség aranykorára, melyet a századvégi hanyatlás követett. Lényege szerint ennek a folyamatnak két vezérlő elvét látja: az individualizálódást és az általános racionalizálódást. Következményképpen a szellemet eszközzé teszik, s nem feléje törekednek, illetve kézen-közön elveszik a közös kontinentális eszme missziója. A szellem mindinkább elidegenedik a maga örök forrásától és alapjától, a lélektől. A népek negatív önérvényesítésbe kezdtek, s ahogyan plasztikusan írja, a népszellemnek már nincs arca, csak nyugtalanító és félelmetes tényészete. Ezen a generális tapasztalati körön belül definiálja úgy a magyarokat, mint akiknek sohasem sikerült önmagukat megvalósítaniuk, ami annyi tesz: a magyarság nem tudott eljutni saját szellemi önbeteljesedéséig. Ezért vált a magyar az önpazarlás népévé, bujdosóvá.

E sorok írója maga is meglepődött, amikor rájött, hogy Prohászka észrevételei kínálják a közvetlen visszacsatolást Cs. Szabó László pályaindulásához. Jelesül azoknak a tényezőknél a számbavétele, melyek az európai öntudatot

13 Németh László: Szekfű Gyula. In *Sorskérdések*, 515.

14 Németh László: Új reformkor felé. In *Sorskérdések*, 43.

15 Prohászka Lajos: *Vándor és bujdosó*. Budapest, 1936, Szerzői magánkiadás, 160.

igyekeznek felébreszteni és fokozni. Ezek a konstruktív eszmék sorjában: a mediterrán latinitás, a keresztény-germán ethosz, a nyugati racionalizmus, a költészet és a művészet antik-humanista tradíciója, valamint a tudományos kutatás saját szelleme. Nos, szóról szóra ennek a vezérvonalnak a mentén szikráztatja elméjét Cs. Szabó is – a triviális kapcsolódás, a „bujdosónak születtem”¹⁶ érzelmeteljes vallomásán túl.

Az Erdélyben, Kolozsváron gyerekeskedő író már igencsak korán – 13 évesen – elszakad valóságos szülőföldjétől. Száműzöttségérzésének fundamentális tehát a személyes élményalapja. Mostohának érzett sorsa dacára karrierje nyilvánvalóan emelkedett. A Közgazdaságtudományi Egyetemen végzett diplomáciai szakot, s gazdaságtörténelemből szerzett doktori címet. Több nyelven – németül, angolul, franciául, olaszul – beszélt, Párizsban, a Sorbonne-on volt vendéghallgató, majd ígéretes hivatali karrier várta. Teleki Pál szellemi köréhez tartozott, Kozma Miklós, az intézmény akkori vezetője 1935-től a Magyar Rádió irodalmi osztályvezetőjévé emelte, a *Nyugat* elismert szerzőjévé vált, Babits pártfogását élvezhette, bírta Szerb Antal, Ignóus Pál, Halász Gábor, Móricz Zsigmond, illetve apósa, Nagy Endre barátságát. Kalandozhat az utókor lélektani kíváncsisága, miféle személyiség érte el ezeket a sikereket. Arra azonban kevesen gondolhatnak, hogy egy önkéntes – s az országdarabolás után bizonyos szempontból tényleges – száműzött vitte végbe mindezt.

A titokzatos Csé? Nem, szó sincs róla! Az önbeteljesítő útját járó Szellemhez való hűség bujdosója ő. S ennek az állhatatosságnak követelménye és következménye van. Követelménye a fent említett eszmék képviselője, következménye a gondolkodói önpozicionálás. Feltételezi egymást az életbeli és a szellemi státusa? Részben igen, részben nem. Fénylő elme, s Magyarország újkori történelmében ritkán ugyan, ám előfordult, hogy arra érdemeseket választottak intellektuális képességeket igénylő pozíciókba. Írásainak kérdésfelvetése és valóságképe azonban valójában szembeszegül az általános érdek- és mennyiségelvvel, a túlhajtott nacionalizmussal. Társadalom-, nemzet- és kultúrafelfogása nemcsak konzervatív, hanem bizonyos szegmenseiben tradicionális, ősi mintákat követ, mindamellett a demokratikus szabadság, a nyugati felvilágosodás és modernizáció híve. Eklektikus gondolatvilágú személyiség: kognitív fölénytudatában, ismereteire kényes felkészültségében, elegáns alapállásában és nemes elveiben a szellem arisztokratájára ismerhetünk.

Mi rendel egymás mellé két látszólag messze eső műfajt: a közgazdasági szaktanulmányt és az irodalmi esszét? A kéteredőjű száműzöttség összetartozása egy gondolkodói alkatban: „A nyugati demokrácián s az erdélyi múlton kívül nem ismertem más valóságot, más közügyet, szellemi magatartásom ehhez a két mértékhez igazodott.”¹⁷ Kölcsey örökbecsű intése kívánczik ide: „jelszavaink valának: haza és haladás”! Valóban úgy van, ahogyan ő vélte,

16 *Levelek...*, 13.

17 *Levelek...*, 81.

a korszerinti haladás éppen maradást hoz magával – maradást a szellemi önzonosságnál.

Az első különnyomatban megjelent művet, a *Franklin Delano Roosevelt*et még elsősorban a közgazdász írta. Viszont ő – felemlített adomájára hivatkozva – a Roosevelttel társalgó Keynes-szel szemben megteszi az irodalmi érdeklődésű olvasónak azt az udvariasságot, hogy nem beszél egyfolytában matematikáról. Cs. Szabó hőse az idők hívását felismerő államférfi. S az alapos tanulmány jelentésbeli dimenzióinak kitágításáról mi sem árulkodik jobban, mint a következő szerzői megjegyzés: „az államférfit ne csak tettein, hanem szabadságtiszteletén is mérlegeljük”.¹⁸ A New Deal szakszerű elemzése mellett egy új amerikai aranykorról van itt szó, melynek lényegi magva az ipari civilizáció és a politikai demokrácia összeegyeztetésének kísérlete – egy végső etikai szempontból is vizsgálva. A cél a nemzet gerincét alkotó középosztály megteremtése. Az idő kényszere hozta el mindezt, hiszen ahogyan az írva van: „A háború és a világválság kiérlelték a magasabb nemzeti öntudatot s a roosevelti kormányzáshoz hasonló lelkiismereti lökésekben az Idők Szelleme küldi mind sűrűbben félelmetes üzeneteit.”¹⁹

S a fiatal szellemtörténészt – mint ahogy a magyar sorsirodalom oly sok képviselőjét – sem hagyta érintetlenül Herder organikus népszemlélete – miszerint a népeknek, akár az élőlényeknek a születéstől a halálig vannak életszakaszaik, s céljuk önnön lényegük kifejezése –, amikor arról értekeznek, hogy fiatal nemzetek saját nemzeti alkatukra vágynak, s ha másként nem érnek célt, akkor „teremtő forradalommal” másolják le más, érettebb állapotú népeket.²⁰ Roosevelt azért is dicsérendő példa, mert „új nemzeti életszemléletéért küzd, anélkül, hogy az új értékhierarchiát politikai rendiségbe merevítené”.²¹ Van tehát demokratikus alternatíva, s „az ország eleven lelkiismeretévé szegődött írástudók” (lám Babits hatása!) feladata, hogy segítkezzenek a törvények jó szellemének kialakításához, mely védelmet nyújthat a diktatórikus megoldásokkal szemben. Hiszen Csé szerint „a törvények szelleme túléli a törvények hibáit”.

A vállalás azért is rendkívül fontos, mert a már történetfilozófiai mélységekbe alászálló tanulmányíró világosan látja a helyzet feloldhatatlan ellentmondásosságát. A demokráciának ugyanis túrníe kell és figyelembe kell vennie a kisebbség véleményét, ami a szabad véleménynyilvánítás elidegeníthetetlen része. Szabad szellemek gyakorolják ezt a jogot szívesen, azok, akik éppen a demokráciában jutnak igazi megbecsüléshez. Módszeres öngyilkosságnak nevezi ezt Csé, mely elkerülhetetlen: „A sors iróniája, hogy ezek a szellemek egyetlen kifejezési lehetőségükön: a dialektika formanyelvén szólva, tekintélyromboló

18 Cs. Szabó László: *Franklin Delano Roosevelt. Válasz*, 1934.

19 Cs. Sz. L.: *Franklin Delano Roosevelt*. Budapest, 1985, Magvető Könyvkiadó, 89.

20 *Franklin Delano Roosevelt*, 86.

21 *Franklin Delano Roosevelt*, 86.

bírálattal fejezik ki ragaszkodásukat ahhoz a rendszerhez, mely az összes politikai forma közt legotthonosabb léggörű.”²² Íme az etikus, értékalapú értelmiségi gondolkodás örök dilemmája – megoldása a politika türelmének és belátásnak függvénye. Az író gondját félelmetessé növeli helyzetértékelése, mely úgy látja, a „fehér faj” (semmi fajelmélet, csak a korabeli szóhasználat!) demokratikus sorsa az Európa és Amerika közötti egyensúlyon múlik. S az öreg kontinensen sötét árnyak terjeszkednek, Közép-Európa mindinkább visszahúzódik a nyugati eszme körből. Amerika küldetésévé válik hát, hogy átvegye a stafétát, s „az öregező európai nemzetek sorába lépjen”. „Európa egy része csak úgy bukhatik el veszélytelenül, ha egyidejűleg átterjed a tengerentútra a szabad humanizmus örök forradalma” – vészjósló, jövőbelátó befejezés.²³

A politikai rendszer az egyik fő gondja a *Levelek...*-nek is. A háború utáni siralmas helyzetképből – „Előttünk hevert a meggyalázott világ, értékrendje összeomlott [...]”²⁴ – következik a küldetés. A század rendeltetése, hogy társadalom, gazdaság, államberendezkedés és status quo kimerült formáit felfrissítse. Cs. Szabó mintaképe a felvilágosult 18. század, ám tapasztalatai csak áttételekkel használhatók, mivel a harmincas évek megoldatlan gondja immár a demokrácia sorsa. Láttelete szerint a hatalmi eszközökkel manipulált népakarat a bürokrácia önkényuralmával párosítva letörli a szabadságot. S hiába a népvezérek ígérete a gazdasági egyenlőségről és védettségről, ha a modern populista politika az egyenlőség illúziójával a szabadság legnagyobb ellenfelévé nő. A parancsuralom pontosan érti saját korát: a technikai-ipari civilizációra alapoz, a népre hivatkozik, a nevében cselekszik, és a népi egységet eszményíti. A hatalom receptje egyszerű és hatékony: állami diktatúra, szociális fogyasztás, népi mítosz, kollektív jólét csábító vegyülete.

Aligha hagyható szó nélkül, hogy Csé érezhetően távolságot tart a népi íróktól ebben az időben. Politikával fertőzött népi szellemet emleget, s arra figyelmeztet, hogy a kultúra, a műveltség meg kell előzze a politizálást vagy a kutatómunkát. (Jó eséllyel a falu helyzetét feltáró szociográfiákat közre adó népi írókra utal.) Humanista arányérzék nélkül nincs európai célú magyar politika, véli. Az ő sorrendje: előbb a külföldi tapasztalás, ismeretszerzés, utána a nép közé menés. Polgárosult lelkiállapota a nyugati kulturális, szellemi és társadalmi minta töretlensége melletti kiállást igényli – igaz, némi, az eszmék iránti elfogultsággal árnyalva a képet. Óvatosságát a népi eszmékkel szemben egy mélyebb mögöttes felfogásbeli különbség is okozza. Ez pedig a nemzettudat mássága.

Cs. Szabó a régi felfogáshoz ragaszkodik: a nemzet egy eszme. Tehát nem faji, vérségi, etnikai kötelék, de még csak nem is kulturális szorosabban értve, s nem is nyelvi. Ahogyan történelmi előzményeket követve gondolja: a nemzet

22 Franklin Delano Roosevelt, 89.

23 Franklin Delano Roosevelt, 90.

24 *Levelek...*, 18-19.

több mint nép és nyelv fúziója; „egy államalkotó rögeszmében megtestesült személyiség sugárzott szét” fogalmában.²⁵ „Natio voltunk, azaz lélek”²⁶ – sóhajt fel nosztalgikusan egy helyen. Magyarország – a régi, a „nagy” – egy Szellem kifejeződése. Ez volt a Pax Hungaria – a Pax Romana mintájára. Egy olyan állami-hatalmi berendezkedés, amely békét, gyarapodást és kulturális virágzást hozott el lakói számára. Missziója a kereszténység katonai védelme. Politikai mítosza ez a „védpajzs” szerep, s közismert, hogy ez évszázadokon át a nemesség ügye volt. A mítoszban, az eszmében való közösség adta a megtartó és célt adó szellemiséget, melyhez képest másodlagos volt az anyanyelv vagy a kulturális differencia. Szemléltető példaként az aradi vértanúkat sorakoztatja fel az író: megannyi etnikum, de egy cél, amiért még a halált is érdemes vállalni. S bár széteshetett az eszmével egybeforrott államtest, attól még a szelleme tovább élt. Ezt – Németh Lászlóhoz hasonlóan, Ady, Bartók és Kodály „dunai önérzetét” felelgetve – a Duna szimbolikus értelméhez kapcsolja, s annak géniuszáról beszél.

S hogy jobban értsük ezt a gondolatvilágot, vessük bele emlékezetünkbe a szerző jelzőjét: bár csak az eszme képes megküzdeni a mulandósággal, egy-szersmind örökké hordoz magában valami *embertelent* is. Éppen azért, mert az emberi mérték fölött álló, követelő norma. Cs. Szabónak egyszerre kell elvhűnek és kritikusnak lennie a Szellem elhívásának engedve. Tisztában van a régi magyar nemzeteszme hibáival és részbeni anakronizmusával. Modern osztály- és nemzeti szempontból is vitatható a gyakorlata, amely az idegen nemeseket befogadta, de a magyar ajkú plebejüst nem. Tudja, hogy a felvilágosodással mindez szétmállott, s a nemesi-nemzeti eszmét a félnemes, félpolgár reformkori középosztály örökölte, s próbálta átmenteni belőle az átmenthetőt egy olyan történelmi szituációban, amikor Európában a központosított, egyenjogú, egy nyelvű nemzetállamok kialakítása volt napirenden. Liberális elvek, polgári ethosz, arisztokratikus fölénytudat és etnikai emancipáció nem volt összeegyeztethető a soknemzetiségű országban. Igaz egyrésztől, hogy az esszéista bárhol is kalandozik a régi határokon belül, mindenhol felleli még az egykori nemes eszme maradványát, de azt is megérti egyben, hogy a tovább élő osztálykülönbségek centrifugális ereje, az egybefogó államiság és a népszuverenitás, arisztokratizmus és gondolatszabadság ellentéte megmaradt. Nem áll környezetében egyedül – Szekfű Gyula neobarokk metaforájára hivatkozik –, amikor arról ír, hogy a nemességtől örökölt magyar nacionalizmus önvédelembe dermed. Lehetetlennek látszik hát a küldetése, hogy az interetnikus összetartozás eszmei újraalkotását ajánlja megoldásként. Másnak is eszébe jutott mindez: Joó Tibor mentette volna a nemzetet a szellem dimenziójába, mondván, hogy az csak hagyományban és hivatástudatban s az ezen alapuló önérzetben maradhat

25 *Levelek...*, 51.

26 *Levelek...*, 72.

önmaga, egyébként a faji, nacionalista, sovíniszta önzések elkerülhetetlenül – és valószínűleg jóvátehetetlenül – összeütközéshez, háborúhoz vezetnek.²⁷

Részben ma is érvényes történelmi tapasztalat: „Az ízig-vérig európai népek ritkán vallják magukat európainak, az európaiság kizárólag a közép-európai népek rögeszméje [...]”²⁸ Mert féleurópaiak, olvasható az indoklás. Egy idealizált állapothoz mérik folytonosan magukat, s rendre belátják kicsinységüket. Érti, persze, hogy érti Csé az új eszméket: a történelmi tudat helyett a népi tudat került a gondolkodás és a politika középpontjába. Szembesül a dunai sorsközösség (Németh!) víziójával, de keserű malíciával kommentál: a nyomor terelte közös életformába az idevaló népeket, s csak kényszerből, más választása nem lévén jut el a történelemben megöregedett magyarság a történelemből kihagyott magyarokig. Lesújtó a véleménye arról, hogy a dunai népek a középkor óta a nyugati országok egyenrangú feleiből gyöngé és ravasz kliensekké züllöttek. Ebből a humán alapanyagból kellene a konföderációs gondolatnak közös jólétet és európai önérzetet teremteni...

Cs. Szabó László Erdélyhez kötődő öntudata egy általános kifosztottságtudatból táplálkozik. Erdélyisége „az örök ébrenlét” állapota, hiszen „a haladás elvette az éjszakát, a háború az álmat”.²⁹ Saját korát erősebbnek látja az embernél, a megtartó tradícióktól, az örök ideáloktól való elszakadást hozza el. Ezért nem tartja magát az örökké kísértő aranykor után áhítózó nosztalgikus szorongónak, hanem „fejvesztettnek” és gyökérvesztettnek, ez az oka a „műfaji vétkeknek”:³⁰ az önéletrajznak, a vallomásnak, a kéretlen számadásnak. Poetikus a konfessziója, ha úgy fogalmaz, hogy „Európa-szerte Erdélyt kerestem”, vagy ha így: „titkolt erdélyiséggel vándoroltam: vittem magammal a szűkebb hazát. Az igazit.”³¹ Öszintesége fölöttébb racionális, amikor elismeri, hogy a kényszerből elhagyott Erdély előbb fájó táj emlék volt, majd egy történelmi tudat foglalatává vált. Polgári szükségletet és múltba vesző hatalomtudatot említ ebben a vonatkozásban (értsük talán méltóságnak!) – lelki és szellemi szükségletet. Hiánya kínzó, hiszen Csé számára minden erdélyi város egy örök magatartás jelképe, végső állapota. Értékelése szerint évszázados urbánus ösztönnel szakadt el a szűkebb pátriától, dacára ennek mégsem vált „szívvel-lélelkel” pestivé, csak – kifejezésével – „megbékült fogollyá”.³² Városi mivoltát törekszik szélesebb kultúranropológia természetű összefüggésbe helyezni, mintha csak a múlt személyiségalkotó hatalmát próbálná bizonyítani. A magyart a nyomtatott könyv tette városlakóvá? A magyar városlakó alkata történelmi hagyomány eredménye? Többnyire radikális, szertelen könyvolvasó biztos alapokon álló

27 Vö. Joó Tibor: *A magyar nemzeteszmé*. Bp., 1939, Franklin-Társulat, 101–102.

28 *Levelek...*, 60.

29 *Levelek...*, 73.

30 *Levelek...*, 75.

31 *Levelek...*, 87.

32 *Levelek...*, 80.

műveltség nélkül? Ezért van az, hogy a gondolatszabadság és a műveltség köztekintélyéért való küzdelem köreikben magányos lázadásá és sértett önimádatá válik? Szomorú, rosszul alkalmazkodó, riadtan gőgös emberfajta? Bizonyára így van – kivált, ha a szemlélő Csé vastag, fekete, kerek csontkeretes szemüvegét illeszti az orrára, s időnként a tükörbe is pislant. Erdélyiségében, ezen túlmutatón, benne foglaltatik a hazavesztés szégyene – minden konnotációjával. Nem személyes bűn ez, hanem fátum. Nem érthető meg tökéletesen, sorsszerű állapot, illetve történet. Kényelmetlen, egyszerre nyomasztó és ösztönző helyzet: hűtlenség egy szellemi-érzelmi minőséghez, amely megmarad sohasem szűnő mágnesnek, de lebírhatatlan lelkiismeretfurdalást kelt – jóllehet a furdalt csak szenvedő s nem cselekvő.

Ha cselekszik, akkor mindenekelőtt esszét ír. Műfaji elköteleződésének okát ismét csak a kor jellegében véli megtalálni. Bomló kor a belső monológoknak nagyobb teret engedő, szabadabb formát kíván. Már a kezdetnél jelentkezik az életművet végigkísérő személyes vonás: a szerző (visszafogott) önlefozozó hajlama. „Az esszé műfaji területfoglalása inkább egyenletesen kiművelt elmére, semmint géniuszra hárul” – bizonygatja a józan önitélet. Ő inkább az irodalom „örszolgálat” ösztönét vinné tovább a tolla hegyén. Példaképeinek tablóján előkelő hely illeti meg Kazinczy Ferencet – „csontkeze igazgatja kezünk”³³ –, Széchenyi Istvánt, Babits Mihályt, Thomas Mannt és Erasmust. Összeadják ők az ideális esszéistát: a nyugati magasműveltséghez való igazodást, a metaforákban és gondolatokban gazdag nyelv bírását, a magába szállás képességét, a férfias, kemény, harcos attitűdöt, a képességet, mely „örül a jónak s túri a gonoszt”. Az esszé most etizálódik, és egy harciasabb humanizmushoz igazodik, mint egy a 19. századi regény társadalmi feladatát átvállalva. „Minél jobban szétbomlik az európai műveltség, annál jobban megújul e jó szellemek titkos szövetsége a vérszomjas nemzetben [...]”³⁴ Cs. Szabó a napnyugati értelem nevében áll ellen a káros tendenciáknak, egy szellemi elit tagjának tudva magát. Az elitnek, amely már-már himnikus, más megközelítésben szinte eszkatalogikus magasságokba van emelve általa. Az elit, „amely európai fennmaradásunk s egy háromezer éves erőfeszítés egyetlen célja”. A nélkülözhetetlen entitás: „De elit nélkül fölösleges a közösség, ha kivesz az elit, vesszen utána az emberiség is.”³⁵ Hol van ennél kékebb vér, hol az ősbib kutyabőr?! Az elit a modern apostoli közösség: ők várják a megváltó zsenit, aki „ismét égből tükrözött ellenvilágot boltoz az aljas világ fölé”³⁶.

Cs. Szabó a történelmi példaktól ihletetten képviseli a haza és haladás ügyét. Nehéz eldönteni, mi illik inkább az állítmány helyébe, s mi lehet a bővítmény: tradicionalista szabadgondolkodó ő vagy demokrata-humanista fundamenta-

33 *Levelek...*, 170.

34 *Levelek...*, 93.

35 *Levelek...*, 94–95.

36 *Levelek...*, 95.

lista. Egyik oldalról itt a vallomás: „A korszerűséggel, korom követelményeivel keveset törődöm. Az élet rég kijelölte a helyem, minden erőmmel ama, sötét, északi, protestáns humanizmust szolgálom [...]”³⁷ – ezt akár Ady Endre is írhatta volna, bár ebben a leegyszerűsítésben neki sem hinnénk el. Erős a hazafias szolgáló hang is: „Egy nemzetnek szellemi szerzetesek kellene, nem félművelt déracinék.”³⁸ Másik oldalról az egész könyvet áthatja az európai, Bécsben, Itáliában, Párizsban otthonosan mozgó, talán csak a beavatottak számára ismerős nyugati szerzőket magától értetődően citáló, kozmopolita magatartás. Ki merné oly fölényes könnyedséggel és iróniával szemlélni a pesti publikumot – „jövevény, összesodort nép, nincs polgári önfegyelme, lokálpatrióta méltósága, jó szava a másikhöz”³⁹ – vagy akár a bécsi – gerinctelen, könnyen csábuló, cukrászdában lebzselő – burgert, mint egy önkéntes száműzött? Ki venné a szájára azt a szólamot, amely a függetlenségpárti hallgatóság által egészen biztosan hálásan fogadott kuruckodó átokszórással helyett nagyfokú szubjektivitást enged meg magának, áldozva a józan mérlegelés oltárán, de engedve a satirikus csipkelődés vágyának is? A Habsburgok gyűlölték a szabad embert, következképpen minden emberük áruló volt – így illeti őket. Másik részről, mivel sikeresek voltak, érdemük elismerése mellett tereli őket egy intellektuel könnyű ujjú legyintésével a történelmi példatárba: „Zsarnokok voltak, de a legszemélytelegebb fajtából. Embertelen, fagyos és nemes zsarnokok. Mint egy rögeszme.”⁴⁰ S már az öntetszelgő, saját elmés paradoxonaiban fürdőző rokokok lelkület fülledt szellemi budoárjában érezhetjük magunkat, ha ezt olvassuk: „Világéletemben olyanok hatottak rám, akiket nem szerettem, vagy akiktől félttem: idegkos tanárok, besugó osztálytársak, rideg kenyéradók, hazug pályatársak s a nők. A könyveket szerettem, alig emlékszem olvasatlan napra, tőlük tanultam tehát a legkevesebbet.”⁴¹

Igen, a bibliofília Cs. Szabó László életén át tartó, krónikus szenvedélye – a súlyosabb fajtából. Több ezer kötetes könyvtára elszakíthatatlanul hozzátartozott alakjához. A gyűjtési készletben a tudásvágy mellett működik egy érzelmi, irracionális természet is. Nemcsak személyes beállítódás, a táblák közé kötött nyomtatott papír iránti ellenállhatatlan vágy hajtotta – volt ennek a vonásnak egy a felvilágosodásban gyökerező nemes indíttatása is. Az irodalom tradicionális értelméhez vezet vissza: nem más az, mint a könyvek rendezett összessége. A Bibliotheca universalis, a könyvek régi tárgyfogalmából táplálkozik ez a személyiség integráns részévé tett készlet. Néha a birtokbavétel izgatta, s nem az olvasás, gyónja meg töredelmesen daimónját. Miként azt még Goethe elképzelte, hogy a virtualitásból általa életre hívott világirodalom, a legjobb-

37 *Levelek...*, 82.

38 *Levelek...*, 156.

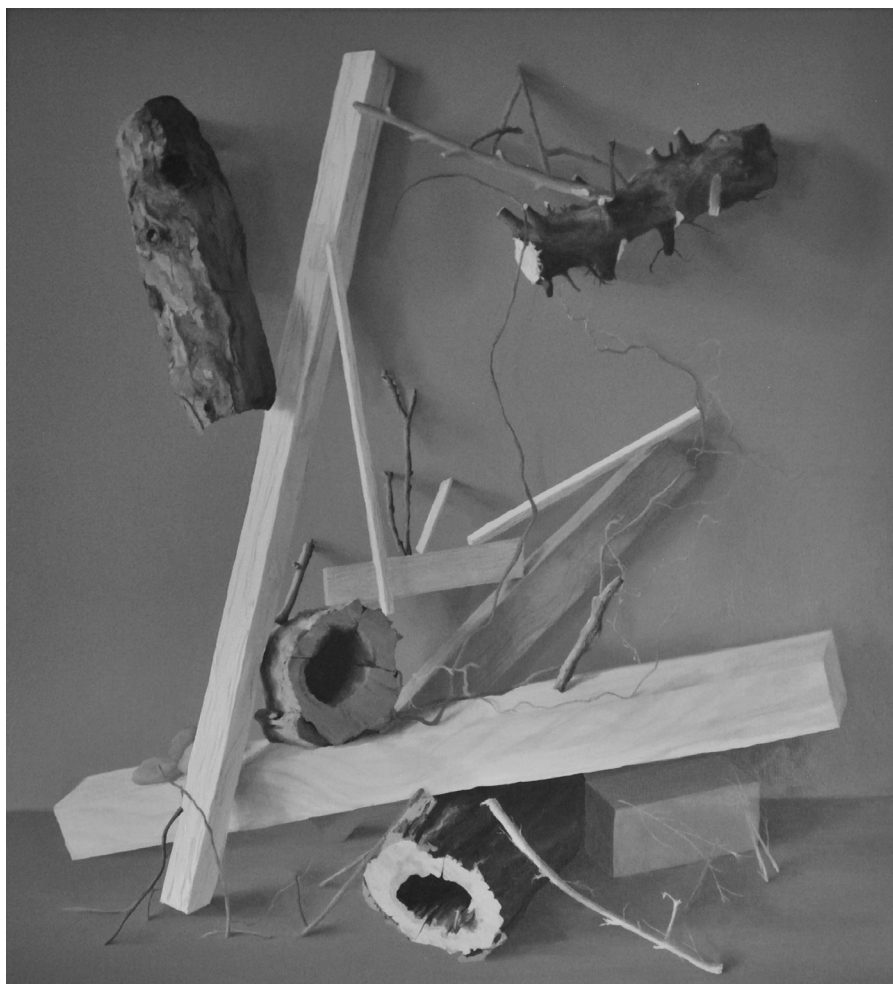
39 *Levelek...*, 119.

40 *Levelek...*, 147.

41 *Levelek...*, 188–189.

legszebb művek ténylegesen összegyűjthetők és birtokolhatók. Ilyenformán a művelt, a Szellemnek élő ember és a könyv összetartoznak. Játsszunk el a gondolattal: talán egyé is válnak éteri szférákban éppúgy, mint a matériában. Mintha az ember tudása és a műveltsége fizikai valójában is létezne és mérhető volna.

A *Levelek a száműzetésből* Cs. Szabó László életműve gondolati megalapozásának tekinthető. Rövid időn belül követték újabb munkái: a *Doveri átkelés*, a *Magyar néző* és a *Fegyveres Európa*. Nagy művelődéstörténeti panorámákkal, társadalmi-gazdasági-politikai helyzetfelmérésekkel és egyre fokozódó személyes szorongással és féltéssel. Sajnos jó Kasszandrának bizonyult...

Szilágyi Péter: Odák